

Теоретико-методичні аспекти формування еколого-валеологічної культури майбутнього вчителя

Юрій Бойчук,

доктор педагогічних наук, професор,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

Вирішення нагальних екологічних проблем довкілля та охорони здоров'я людини вимагає трансформації політичних, економічних, соціокультурних та освітніх пріоритетів у характері стосунків людини з природою. Гуманітарно-освітню стратегію формування цих проблем пов'язуємо з переосмисленням ролі й значущості вітчизняної системи освіти у становленні й розвитку еколого-валеологічної культури особистості, яка спрямована на забезпечення паритету суспільства та природи, гармонії людини й навколишнього середовища.

З врахуванням соціальної місії вчителя, його ролі у переході суспільства до сталого розвитку на особливу увагу заслуговує проблема еколого-валеологічної культури саме його особистості.

Фундаментальну основу формування еколого-валеологічної культури майбутнього вчителя становлять дослідження, що були здійснені в таких основних напрямках: філософському — формування уявлень про біопсихосоціальний феномен людини і здоров'я як один із його вимірів (В. Волков, Ю. Желєзнов, В. Казначєєв, Ю. Полікарпов, Г. Царгородцев та інші); біолого-екологічному — вироблення цілісного підходу до формування здоров'я людини з урахуванням її зв'язків із навколишнім середовищем (М. Агаджанян, М. Амосов, Г. Апанасенко, І. Брехман, Е. Булич, О. Ізуткін, Ю. Лисицин, І. Муравов, В. Петленко, А. Сердюк, та інші),

вивчення біоенергоінформаційної структурної організації людини (А. Акімов, А. Васильчук, В. Волченко, М. Гончаренко, В. Казначєєв, Г. Шипов та інші); медичному — розуміння негативного впливу екологічних факторів на здоров'я людини (Л. Гербільський, І. Даценко, С. Зільман, В. Корзун, Ю. Пивоваров, В. Смоляр, Е. Солошенко, Л. Трушкіна та інші); психолого-педагогічному — обґрунтування форм і методів екологічної освіти, орієнтованих на розгляд здоров'я людини й навколишнього середовища в нерозривному взаємозв'язку (Б. Величковський, М. Віленський, В. Горащук, М. Гончаренко, О. Гречишкіна, Ю. Жданова, І. Зверев, К. Кушніна, Б. Кваша, Л. Лук'янова, О. М'ягченко, Л. Пономарьова, О. Плахотнік, І. Суравегіна, З. Тюмасєва, С. Шмалей, Н. Щелчкова та інші), дослідження різноманітних аспектів створення здоров'язберігаючого освітнього середовища (В. Беспалько, О. Іонова, О. Омельченко, О. Савченко та інші).

Водночас у педагогічній науці процес формування еколого-валеологічної культури майбутнього вчителя не став предметом спеціального дослідження, що зумовлює необхідність обґрунтування теоретико-методичних основ цілісного процесу формування еколого-валеологічної культури майбутнього вчителя [1; 2].

З метою обґрунтування сутності еколого-валеологічної культури майбутнього вчителя були обрані окремі загальнонаукові

методологічні підходи, а саме: системний, культурологічний, гуманістичний, інтегрований, компетентнісний, аксіологічний та особистісно-діяльнісний. Вони дозволяють максимально врахувати взаємини людини й довкілля, людини й соціуму, міжособистісні зв'язки та здатність людини до розвитку й саморозвитку, здійснення ефективної еколого-валеологічної діяльності.

Науковий аналіз досліджень, присвячених питанням культури (Г. Драч, А. Кармін, В. Межуєв, М. Петрова та інші); загальної культури особистості (Т. Іванова, Н. Крилова, М. Мамардашвілі, Г. Нестеренко та інші); професійно-педагогічної культури (В. Гриньова, В. Євдокимов, І. Ісаєв, В. Лозова, І. Прокопенко, В. Сластьонін, А. Троцько та інші); екологічної культури (Л. Білик, В. Крисаченко, Л. Лук'янова, О. Микитюк, О. Плахотнік, Г. Пустовіт, Г. Тарасенко, С. Шмалей та інші); валеологічної культури (М. Гончаренко, В. Горашук, М. Гриньова, О. Іонова, В. Казначеев та інші), дозволяє зробити висновок про те, що еколого-валеологічна культура одночасно виступає категорією загальної культури і підсистемою професійно-педагогічної культури вчителя. Дослідження характеристик екологічної та валеологічної культур показало, що вони мають тісні зв'язки між собою, джерела їх знаходяться в нерозривній єдності людини і природи. Здоров'я людини та навколишнє середовище невіддільні у своїх виявленнях, оскільки благополуччя людини зумовлене її біологічною, соціальною і духовною адаптацією до тих умов, у яких вона живе. Унікальність людини полягає в тому, що на відміну від інших організмів вона пристосовується до умов середовища не тільки за рахунок біологічних, але й культурних механізмів. Культура визначає способи і форми взаємин людства з навколишнім середовищем, виступає найголовнішим показником їхньої гармонійності. В умовах екологічного виклику саме екологічна й валеологічна культури стають специфічними формами осмислення і вирішення екологічних проблем, основою

гармонізації взаємодії природних, соціальних і техногенних процесів.

У системі загальної культури екологічні та валеологічні норми людської поведінки, якщо не однакові, то максимально наближені, оскільки їх взаємодія та взаємопроникнення в межах культури особистості зумовлена моральними нормами, що визначають духовність особистості, якість і міру її свободи, самоорганізації, безпечну поведінку відносно свого здоров'я, здоров'я інших людей та екологічного благополуччя навколишнього середовища. Урахування екологічної залежності здоров'я — важливий аспект культурного розвитку людини, її взаємин із навколишнім середовищем. Це відкриває можливості та потреби синтезу екологічної і валеологічної культур, формування на цій основі еколого-валеологічної культури як якісно нової стратегії поведінки людини в навколишньому середовищі. Цей специфічний тип особистісної культури формується внаслідок інтеграції різних уявлень про взаємозалежність природи і людини, спільність яких полягає у визнанні морального абсолюту благоговіння перед усіма проявами і властивостями життя.

Як екологічна, так і валеологічна культури, виступають інтегрованими факторами соціалізації особистості, певними способами її внутрішньої детермінації. Вони мають різні форми реалізації, але визначають єдиний спосіб ставлення людини до світу — гуманний і універсально-творчий. Ці дві культури збагачують свій концептуальний рівень за рахунок поглиблення теоретичного осмислення валеологічних і екологічних аспектів взаємодії людини з навколишнім середовищем.

Екологічна та валеологічна культури реалізуються одночасно у сфері людської свободи та у сфері відповідальності. У результаті плідної взаємодії цих культур народжується система моральних настанов неруйнівного ставлення людини до здоров'я та навколишнього середовища — соціально задана, ціннісно обґрунтована, історично набута та індивідуально засвоєна.

Екологічна і валеологічна культури функціонально пов'язані між собою: системи знань утворюють еколого-валеологічний тезаурус учителя; системи переконань, що лежать в основі обох культур, формують еколого-валеологічний світогляд; системи індивідуальних норм поведінки і освоєння методів еколого-валеологічної діяльності в навколишньому середовищі забезпечують практично-творчу активність майбутнього педагога.

Екологічна та валеологічна культури, перетинаючись у структурі професійно-педагогічної культури майбутнього вчителя, взаємно детермінуються. Їх взаємодія не лише активно впливає на структуру особистісних і професійних якостей педагога, але й у межах професійно-педагогічної культури посилює їх взаємозв'язок, формує еколого-валеологічний категоріальний апарат мислення майбутнього вчителя, посилює розвиток педагогічної рефлексії, зумовлює здатність до аксіологічного осмислення своєї соціальної місії у вирішенні екологічних проблем, збереженні і розвитку здоров'я підростаючого покоління.

Отже, аналіз різних аспектів взаємодії екологічної та валеологічної культур дозволяє визначити еколого-валеологічну культуру майбутнього вчителя як цілісне інтегроване особистісно-психологічне утворення, складний конгломерат еколого-валеологічних ціннісних орієнтацій, знань, умінь і якостей, які набули особистісного змісту в структурі його професійно-педагогічної свідомості та стали спонукальними мотивами професійної еколого-валеологічної діяльності.

Еколого-валеологічна діяльність педагога розуміється як діяльність, пов'язана з еколого-валеологічним навчанням і вихованням школярів (тобто навчання й виховання школярів, що відбувається з позиції збереження здоров'я людини та навколишнього середовища); здійсненням спільно з педагогічним колективом еколого-валеологічної просвіти батьків, громадськості; самовдосконаленням, підвищенням своєї професійної майс-

терності в галузі збереження здоров'я та охорони природи.

До активних форм виявлення еколого-валеологічної діяльності можна віднести екологобезпечну (спрямовану на збереження навколишнього середовища, дотримання моральних та нормативно-правових правил перебування у природі, безпосередню участь у природоохоронних заходах щодо збереження та поліпшення екологічного стану тих або інших природних об'єктів) та здоров'язбережувачу (орієнтовану на збереження свого здоров'я та здоров'я інших людей, дотримання здорового способу життя, здійснення самодіагностики й самооздоровлення в умовах погіршення екологічного стану навколишнього середовища) поведінку особистості.

Важливим завданням є визначення основних функцій еколого-валеологічної культури. Функції дозволяють відобразити розмаїтість вирішення майбутнім учителем методологічних, інноваційних, дослідницьких, дидактичних та власне еколого-валеологічних завдань. Так, гуманістично-аксіологічна функція спрямована на утвердження в навчально-виховному процесі цінності людини та її здоров'я, на забезпечення умов для розвитку її здібностей, виявлення в спільній діяльності стосунків, заснованих на ідеях партнерства, рівності, справедливості, гуманності. Навчально-виховна функція спрямована на забезпечення цілісного уявлення про сутність еколого-валеологічної культури, реальні шляхи її пізнання й розвитку. Продуктивно-процесуальна функція сприяє розвитку творчих здібностей і самореалізації студентів у різних видах еколого-валеологічної діяльності, усвідомленню власних можливостей, виявленню та втіленню їхнього творчого потенціалу. Діагностико-корекційна функція відображає здатність майбутнього вчителя до аналізу причинно-наслідкових зв'язків основних еколого-валеологічних явищ, які відбуваються в суспільстві, забезпечує поглиблення розуміння завдань педагогічної діяльності з відновлення гармонії між особистістю і навколишнім середовищем,

сприяє корекції логіки виховного впливу та критеріїв оцінювання його результатів.

З урахуванням структури педагогічної діяльності (Н. Кузьміна, А. Маркова, Л. Мітіна, А. Реан, В. Семиченко та інші) еколого-валеологічна культура майбутнього вчителя має включати такі структурні компоненти: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, операційно-діяльнісний, рефлексивно-оцінний. Особливості кожного з компонентів визначаються специфікою цього виду культури та мають умовний характер, оскільки в реальному освітньо-виховному процесі вони формуються комплексно. Так, мотиваційно-ціннісний компонент характеризується професійно-педагогічною спрямованістю майбутнього вчителя на здійснення еколого-валеологічної діяльності та включає пізнавальний інтерес до еколого-валеологічних проблем, мотивацію до оволодіння еколого-валеологічною культурою, систему еколого-валеологічних ціннісних орієнтацій та сукупність професійно-особистісних якостей, які необхідні майбутньому вчителю для здійснення професійної еколого-валеологічної діяльності, а саме: гуманність (розуміння невіддільності людини від природи, сприймання здоров'я і навколишнього середовища як цінностей, наявність гуманних почуттів, здатність діяти за нормами біоетики); громадянськість (спроможність ефективно реалізовувати свої екологічні права й обов'язки, готовність до захисту навколишнього середовища як основи здоров'я людини); відповідальність (сумлінне виконання екологічних обов'язків, дотримання екологічних вимог збереження здоров'я, готовність відповідати за свої вчинки в навколишньому середовищі); ініціативність (здатність до активного і продуктивного вирішення еколого-валеологічних проблем); дбайливість (бережливе й дбайливе ставлення до навколишнього середовища з урахуванням наслідків своєї діяльності в ньому); наполегливість (мобілізація своїх можливостей для вирішення еколого-валеологічних проблем та здатність знаходити відповідні засоби для цього); дисциплінованість (витриманість, внутрішня

організованість, готовність виконувати всі вимоги для збереження здоров'я в різних екологічних ситуаціях, дотримання чинного в державі екологічного законодавства); комунікативність (здатність сприймати внутрішній стан співрозмовника, доброзичливість, емпатія, володіння діалоговими формами спілкування).

Когнітивний компонент містить у собі систему еколого-валеологічних знань як специфічну форму інтеграції екологічної та валеологічної наук, спрямовану на розуміння багатоаспектного взаємозв'язку здоров'я людини й екологічних факторів. Еколого-валеологічні знання об'єднують інтегровані знання про біопсихосоціальну природу людини; принципи функціонування організму людини як біологічної системи, його онтогенез та взаємодію з іншими біологічними системами; сутність здоров'я і адаптивні можливості людини; сучасні еколого-валеологічні проблеми; здоровий спосіб життя в умовах екологічних негараздів тощо. Творче засвоєння еколого-валеологічних знань сприяє формуванню еколого-валеологічної свідомості, тобто розумової аналітико-синтезуючої здатності людини, що дає їй можливість глибокого теоретичного осмислення, усвідомлення закономірних зв'язків здоров'я людини зі станом навколишнього середовища.

Операційно-діяльнісний компонент становить сукупність еколого-валеологічних умінь та навичок (гностичних, цілепокладання, аналітико-оцінних, прогностичних, проєктивних та практичних), засвоєння яких необхідне для здійснення еколого-валеологічної діяльності та успішного розв'язання еколого-валеологічних ситуацій. Рефлексивно-оцінний компонент передбачає розвиненість здатності до осмислення, аналізу й самоаналізу, оцінки й самооцінки виконаної роботи, до рефлексії результатів еколого-валеологічної діяльності та її корекції.

Необхідним завданням є обґрунтування науково-методичної системи формування еколого-валеологічної культури майбутнього вчителя, що передбачає ос-

мислення способів і формалізацію уявлень про спеціальну організацію цілісного навчально-виховного процесу, в результаті якого активно відбувається цілісне та узгоджене формування й структурних компонентів еколого-валеологічної культури в умовах вищого педагогічного навчального закладу, розвиток психологічних настанов студента, його професійно-особистісних якостей, необхідних еколого-валеологічних знань, операціональних умінь і навичок, сукупність яких забезпечує формування досліджуваної якості як соціального і педагогічного феномена.

Процес формування еколого-валеологічної культури майбутнього вчителя базується як на загальнодидактичних (системності, наступності й неперервності навчально-виховного процесу), так і спеціальних принципах: міждисциплінарності, інтеграції екологічного й валеологічного знання; урахування глобальних, національних і регіональних аспектів еколого-валеологічних проблем; єдності та гармонійного співіснування людини та природи. Ураховуючи специфіку цього виду культури, у запропонованих принципах відбиті адекватні підходи до її формування.

Науково-методична система формування еколого-валеологічної культури майбутнього вчителя передбачає використання комплексу засобів, таких як: проектування змісту професійно-педагогічної підготовки з урахуванням еколого-валеологічного складника, форм і методів організації аудиторної та позааудиторної діяльності студентів.

Так, аналіз змісту навчального плану та програм навчальних дисциплін дав можливість об'єднати навчальні предмети в три групи, що певним чином впливають на процес формування еколого-валеологічної культури майбутнього вчителя, а саме: гуманітарні й соціально-економічні, професійно-педагогічні та природничо-наукові дисципліни.

Установлено, що у процесі засвоєння змісту гуманітарних та соціально-економічних навчальних дисциплін (філософія, основи економічної теорії, етика, соціологія,

правознавство, народознавство та інші) створюються значні можливості для формування гуманістичного світогляду, ідейної переконаності й соціальної активності, виховання громадянської відповідальності за стан навколишнього середовища, оволодіння науковою методологією пізнання та екологобезпечного і здоров'язбережуючого перетворення навколишнього середовища як основи оптимального життєзабезпечення людини, функціонування й сталого розвитку суспільства, для розвитку стійких природничо-наукових та еколого-валеологічних інтересів, розуміння біосферних явищ і процесів та зв'язків між ними, єдності живої і неживої природи, біологічної та соціальної форм руху матерії як аспекту загального діалектичного зв'язку й взаємозумовленості явищ дійсності, усвідомлення здоров'я людини як інтегрованого показника якості навколишнього середовища. Цикл гуманітарних та соціально-економічних дисциплін, що вивчається в педагогічних вищих навчальних закладах, поряд зі спеціальним призначенням, дозволяє також розкрити методологічні основи професійної діяльності майбутнього вчителя в еколого-валеологічній галузі.

Зміст професійно-педагогічних дисциплін (загальна педагогіка, історія педагогіки, основи педагогічної майстерності, психологія та інші) має значний потенціал для усвідомлення сутності, цілей, завдань еколого-валеологічної культури, глибокого і всебічного вивчення еколого-валеологічного складника чинних шкільних програм, підручників і навчальних посібників, формування вмій професійної еколого-валеологічної діяльності. Під час засвоєння змісту природничо-наукових дисциплін біологічного (цитологія, молекулярна біологія, гістологія, ботаніка, зоологія, мікробіологія, генетика, основи еволюційного вчення, анатомія і фізіологія людини, предмети хімічного циклу, фізика, географія та інші), валеологічного (основи валеології, основи медичних знань, валеоекологія, валеофілософія, педагогічна валеологія, історико-народознавчі аспекти валеології, валеомоніторинг, валеотехноло-

гії, основи натуротерапії, шкільна гігієна, безпека життєдіяльності людини, цивільний захист та охорона праці та інші), можна сформулювати чіткі поняття про закономірності розвитку біосфери як наукової основи раціонального використання природних ресурсів, розуміння природи як цілісної системи середовища життя й джерела здорового існування людини, усвідомлення охорони навколишнього середовища як керованої взаємодії з ним суспільства, для оволодіння системою природоохоронних, валеологічних, екологічних, еколого-валеологічних понять, опанування знань про найважливіші особливості науково-технічного прогресу та його вплив на навколишнє середовище і здоров'я людини.

У технології формування еколого-валеологічної культури можна виділити такі етапи: підготовчий, що спрямований на внесення змін до змісту програм навчальних дисциплін, підготовку відповідного навчально-методичного супроводу; стимулювально-пізнавальний, який орієнтований на забезпечення пізнавального інтересу, мотивації до оволодіння еколого-валеологічною культурою, усвідомлення її значущості для майбутньої професійної діяльності; змістово-практичний, у процесі якого відбувається розширення спектра еколого-валеологічних знань, формування комплексних еколого-валеологічних умінь і професійно-особистісних якостей, та аналітико-результативний, який передбачає аналіз та оцінку отриманих результатів із метою їх коригування.

Визначено педагогічні умови, що забезпечують успішність формування еколого-валеологічної культури майбутнього вчителя — опора на життєво-освітній досвід студента та набуття нового досвіду в процесі практичної діяльності, створення сприятливого освітнього середовища, стимулювання студента до самоосвіти.

Уточнено сукупність критеріїв і показників сформованості еколого-валеологічної культури майбутнього вчителя як необхідного теоретичного підґрунтя для дослідження ефективності процесу її формування, а саме: особистісний (стій-

кість пізнавального інтересу до еколого-валеологічних проблем, позитивний характер мотивації до оволодіння еколого-валеологічною культурою, сформованість особистісних і професійно значущих якостей особистості); інтелектуально-процесуальний (повнота і характер засвоєння еколого-валеологічних знань, сформованість системи еколого-валеологічних умінь і навичок); діагностико-коригувальний (здатність до здійснення самоконтролю і самооцінки, коригування власної діяльності). Залежно від прояву сукупності визначених показників сформованість еколого-валеологічної культури студентів диференціюється в трьох рівнях: продуктивному, достатньому, елементарному.

Еколого-валеологічна культура — один із найбільш важливих складників загальної і професійно-педагогічної культури майбутнього вчителя, який є мірою і засобом самоактуалізації та творчої самореалізації педагога. Водночас еколого-валеологічна культура виступає як інтегрована якість особистості, передумова ефективної еколого-валеологічної діяльності, показник професійної компетентності й мета професійного самовдосконалення. Еколого-валеологічна культура є узагальненою характеристикою рівня розвитку потреб і здібностей майбутнього вчителя, інтенсивності їх виявлення в різноманітних видах діяльності, а отже, за своєю сутністю виражає духовний світ особистості.

Література

1. Бойчук, Ю. Д. Еколого-валеологічна культура майбутнього вчителя: теоретико-методичні аспекти : монографія / Ю.Д. Бойчук. — Суми : ВТД “Університетська книга”, 2008. — 357 с.
2. Бойчук, Ю. Д. Теоретико-методичні основи формування еколого-валеологічної культури майбутнього вчителя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти”. — Харків, 2010. — 44 с.

11.02.2013